

DEÁK ORSOLYA

A humor, gúny, irónia és szatíra szerepe Pázmány Péter vitairatainak argumentációjában

A címként kijelölt témában azt kívánom vizsgálni, vajon Pázmány milyen irodalmi vagy inkább retorikai eszközöket használhatott fel az egykorú jezsuita szónoki tudástárból, és ezek segítségével hogyan érhetett el humoros hatást.¹ Az eszközök vizsgálata közben természetesen módon felmerül az ok-okozat kérdése is, de a „gyilkos” humor céljaira könnyen választ találhatunk, ha a korabeli protestáns-katolikus szembenállás viszonyait tekintjük.

A tizenhatodik századi hitviták hangneméről tájékoztathat bennünket Pázmány legelső hazai ellenfelének, Magyar Istvánnak írása: *„És elannyéra mennek el az do-logban, hogy akár árvíz, döghalál s drágaság, s akár az pogány ellenség hatalmaz-zék el rajtunk, legottan minket kapnak elő, és azt mondgyák, hogy mi légyünk Luther Mártonnal minden nyomorúságoknak okai, mert csak Luther Mártontól fogva kezdette volna az keresztyéneket az pogányság háborgatni: azelőtt pedig, míg az pápához hallgattanak, borral, búzával, békességgel bővölködtenek volna.”*² Ebbe a polemikus környezetbe avatkozik bele Pázmány legelső, 1603-ban elkészült „Feleletével”. Bár több irodalomtörténész megállapította, hogy a túlzottan megerősödött protestáns klérus ellen ő volt az egyetlen, hosszú idő után fellépő, méltó katolikus ellenfél, mindezek ellenére a szakirodalom sokára kezdett el érdemileg foglalkozni polemikus tevékenységével.

A magyarországi hitvitákról szóló legkorábbi szakirodalom felekezeti szempontok szerint próbálta megítélni a vitairodalmat és ezzel együtt igazságot szolgáltatni a katolikus vagy a protestáns félnek. Ezek az irodalomtörténeti-életrajzi koncepciójú művek Pázmány Péter írásainak hatását magas szintű teológiai képzettségében, ellenfeleinél szélesebb körű műveltségében és fölöttük álló szellemi nagyságában vélték felfedezni. Ha ezek az értekezések meg is említik az írások nyelvi durvaságait, akkor azt a kor gondolkodás- és írásmódjának megszokott velejárójának tartják, mintegy felmentve Pázmányt a gyalázkodás vádjá alól. A nyelvi megformáltság szempontjai közül a népnyelvi elemek beemelését és a megformálás virtuozitását dicsérik.³

Pázmány munkásságának első modernnek tekinthető, irodalmi szempontú ismertetője Sík Sándor.⁴ Sík Pázmány írói munkásságát Telegdi Miklós és Monoszlói András munkásságának egyenes folytatásaként értékeli. Pázmány első méltó, hazai ellenfele lett a megerősödött, de önmagával harcban álló protestantizmus számára. Munkásságát Sík Sándor négy alkotói korszakra bontja. Az első korszak a lutherizmus elleni védelem korszaka. Második alkotói periódusában a kisebb ellenfelek elleni védelemből a nagy protestáns alkotók – Luther, Kálvin, Béza – támadásába hajlik át. Harmadik időszakát a „Kalaúz” jelzi, a negyediket ennek védelme.

Sík Sándor megőrzi a Pázmányt addig is övező fölény-teóriát, adatok hiányában neki tulajdonítja az „Öt szép levél” fiktív keretének ötletét is. Ezzel szemben a „Calvinus-hiszek-egy Istene” szerinte már meglévő európai sablonokat követett. A művek elemzésében Sík szépirodalmi-esztétikai észrevételeket fejt ki. A vitairatok nyelvi durvaságait a kor polemikus irodalmának szokásaihoz sorolja. Vitapartnereivel szemben Sík különösen kiemeli Pázmány fölényét, szerinte a „Kalaúz” megírása előtt sem maradt már a hazai térfélen méltó ellenfele. A „Kalaúz” utáni munkás-

¹ A dolgozatban szereplő, példaként idézett Pázmány-szövegek forrása: PÁZMÁNY PÉTER bíbornok esztergomi érsek, Magyarország primása összes munkái. I-VI. köt. Bp., 1894- (Magyar Sorozat).

² MAGYARI ISTVÁN: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Bp., 1979. 8. p.

³ Például: FRANKÓI VILMOS: Pázmány Péter. Bp., 1886. (Magyar történeti életrajzok, 5.) 39. p.

⁴ SÍK SÁNDOR: Pázmány az ember és az író. Bp., 1939. (továbbiakban: Sík, 1939.)

ságából a kisebb formátumú vitázók lenézése tűnik ki. Ennek a sokat emlegetett fölénynek Sík Sándor egy külön fejezetet szentel, melyben ezt Pázmány hitbeli megingathatatlanosságából, saját igazának feltétlen bizonyosságából magyarázza meg. Pázmány hitének alapjául az élete során sokszor átélt egyház-élményt tartja, a hittel együttjáró tekintélyelv pedig a katolikus kereszténység hit- és gondolatrendszerének alapjához sorolja. Ebből a „fölnyes, diadalmas” hitbeli meggyőződésből vezeti le a meggyőződöttség és a meggyőzni akarás magyarázatát.⁵

A nagy lélegzetvételű Sík-monográfia után a szakirodalom a retorikai-stilisztikai vizsgálódás felé fordult. E körben Bitskey István kutatásai tekintendők irányadónak. Bitskey ugyancsak Pázmány szellemi fölényének álláspontját vallja. Pázmány prédikációiról szóló művében⁶ Pázmány retorikai műveltségének alapjait a Cypriano Soaresz illetve Ludovicus Gratanensis-féle szónoklattani tankönyveiben jelöli meg, amelyeket a Ratio Studiorum írt elő a jezsuita rendben, ezeket egészítették ki Acquaviva rendi generális gyakorlati oktatásai és levelei. A jezsuiták sokat kárhoztattott „képes beszédéről” tárgyalva szól annak forrásairól. Nemrég megjelent tanulmánykötetében Bitskey az „Őt szép levél” elokúcióját vizsgálja.⁷ Példákkal gazdagon illusztrálva tárgyalja és funkcionálisan elemzi a retorikus kérdés, felkiáltás és kijelentés nagyobb alapeseteit, csoportjait és alcsoportjainak használatát a műben.

A hitviták nyelvéről szóló újabb kutatások közül feltétlen kiemelendő még Balázs Mihály Teológia és irodalom című könyve.⁸ Az 1570-es évek vitairatait vizsgálva Bitskey gazdag magyarországi gúnyirodalom nyomait tárja fel. Ez a gúnyirodalom elsősorban olyan vitaalkalmakkor jött létre, amikor az eszmei összecsapások mögött személyes emberi indulatok is álltak, s a cél az ellenfél eszmei és morális megsemmisítése volt. Eszközeit Balázs Mihály a névrablásban és a névadásban, az állandósuló gúnynevek adományozásában jelöli meg, és további kellékeinek a szólásokat, a közmondásokat és a képes beszédet tartja. Mindezt együtt a szélesebb olvasóközönség elérése érdekében tudatosan használt népszerű teológiai beszédmódnak nevezi. Ez utóbbi az elvont teológiai összefüggéseknek a hétköznapi léthez tartozó frazeológiává való kiegészítését jelenti. Elképzelhető, hogy ennek vidékenként és egyénenként eltérő változatai alakulhattak ki. Ez a beszédmód jelenik meg különös erővel az unitárius hitvitázóknál, de találkozhatunk vele olyan nagy formátumú szerzőknél is, mint Melius Juhász Péter vagy Heltai Gáspár. A propagandisztikus beszédmód frazeológiáját a népnyelvből merítette, retorikai-poétikai fogásai, világszemlélete részben a középkori vágáns paródiában, részben a humanista hagyományokban keresetők. Ezek közé tartozik a travesztia, a fikció, amelyek széles lehetőséget nyújtanak a gúny és az irónia, valamint az emocionális jellegű érvelés alkalmazására. Ezek egyik – valószínűleg Magyarországon is ismert – szintézisének a Curione által kiadott gyűjteményt jelöli meg.

A tizenhatodik századi polémiák ismertetése közben Balázs Mihály könyve kitér a korabeli Európa-szerte elterjedt Curione által közzétett irodalmi szövegeket tartalmazó gyűjtemények tartalmára és az ezeket jellemző parodisztikus szemléletű középkori vágáns szöveghagyományokra is. Ezekről a travesztált szakrális szövegekről megállapítja, hogy hozzájuk hasonlót a hazai művek között is találhatunk.

Előrebocsáthatjuk, hogy a felsorolt retorikai és poétikai eszközök Pázmány műveiben is megjelennek. Céljuk egyrészt a szélesebb körű közönség elérése, másrészt az ellenfél megsemmisítése. Olyan erővel jut ez érvényre, hogy megkockáztatható az állítás: Pázmány vitairatainak érvelése kétsíkú, a teológiai-dogmatikai érvelést egy verbális-emocionális érvelés is kiegészíti. Sokszor nehéz eldönteni, mely típusú ar-

⁵ Sík, 1939. 143-171. p.

⁶ BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világnézet: Pázmány Péter prédikációi. Bp., 1979. (Humanizmus és reformáció, 8.)

⁷ BITSKEY ISTVÁN: Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről. Miskolc, 1999.

⁸ BALÁZS MIHÁLY: Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998. 105-165. p.

gumentáció a fontosabb és hatásosabb. Ez a munka az emocionális argumentáció vizsgálatát tűzte ki célul, de természetesen az a kérdés is eldöntésre vár a későbbiekben, hogy mindez valóban a korai magyar hitvitákból kerülhetek bele Pázmány műveibe, vagy forrásait máshol kell-e keresnünk.

A humor elokúciós forrásai Pázmány prózájában

Pázmány vitairatainak verbális-emocionális rétegében különös előszeretettel használja a retorikai figurák legkülönbözőbb fajtáit. Mivel Bitskey előbb említett művében éppen a retorikai figurák használatát elemzi legalaposabban, ezért ezt a kérdést csak érintőlegesen fogom tárgyalni. Mivel az említett tanulmány kizárólag az „Öt szép levél” retorikáját vizsgálja, ezért kiegészítő észrevételeket fogok tenni más vitairatokban felbukkanó olyan elokúciós eszközökről, amelyek a humort táplálják. Például a retorikai figurákon kívül a szóhasználat is szerves része az elokúciónak. A különféle stiláris rétegekhez köthető kifejezések alkalmazása hangulati többletet kölcsönöz a szövegnek. Pázmány a nyelv „alsóbb” rétegeihez, a népnyelvhez és a durva szavakhoz fordul a humoros hatás elérése érdekében.

A népnyelvi kifejezéseknek a teológiai érvelésbe való közbeékelése a váratlanság révén kelt gúnyos hatást. A nyelvjárási kifejezések már pusztán hangzásukkal és „nem-odavalóságukkal” is mosolyt kelthetnek, de a teljes hatáshoz mindig szükséges a szövegkörnyezet gunyoros hangneme is: „Azt **csergetik**, hogy humanitásod **vinnyéjéből** költ ez írásocska.” „A part mallyát **turbokolja**.” – ma már szemantikailag igen nehezen értelmezhető ez a kifejezés, jelentése: „a folyó partján álló fatönköket döfködi szigonyyszerű halfogó eszközével”.⁹ Hasonló hatást keltenek a szintén gyakori soelicizmusok, amelyek túlnyomórészt a latin nyelvből származnak és az ellenfél tudatlanságát, műveletlenségét, válasza való képtelenségét hangsúlyozzák: „Az *Nescio marta béled*”, „*Ubi non est, ahol nincs ne keresd*” – ezek tudományos, idegen hangzásukkal az ellenfél tudálékosságának érzetét keltik.

Hangutánzó kifejezései erős kép-felidéző képességüknél fogva tovább színezik írásait. Pázmány ellenfelei csirippelnek, kákognak, ugatnak, nyekegnek, kottyantanak, fokozatosan megfosztódnak méltóságuktól. Mint a következőkben a trágár és testi dolgokat megjelenítő kifejezések tárgyalásánál látni fogjuk, a lenti „testi” világba rántják le a velük jelöltet.

Pázmány műveinek nyelvétől a humor érdekében használt durva, már-már trágár szóhasználat sem idegen. A durva nyelvi elemeket néhol kissé eufémizáló körülírások helyettesítik. Ennek az ellenfél megalázása vagy esetleg a szöveg stílusának színesebbé tétele a funkciója. Maga a ki nem mondott, pontatlan megfogalmazás az olvasóban érzékletes képet idéz fel. Durva stílusú szavai közül a leggyakoribbak: moslék, okádik, disznó, ganéj. Lássunk két példát: „*Annak okáért, noha Gyarmathi egybe zavar minden aprólék bizonságok **moslékát***.” „*Calvinusról nem szükség külön szólni, mivelhogy ő egyebeket nem cselekedék, hanem öszvezúrú-zavará az Luther és Zvinglius **moslékát***.”

Tovább lehetne szaporítania példákat, hogy Pázmány ezt a kifejezést ellenfelei írásművének jellemzésére tartogatta. Nemcsak a „moslék”, hanem gyakran a „ganéj” szó fordul elő az ellenfél gondolatainak jellemzésére. „*És miképpen az Calvinisták nyilván mondgyák, hogy az Luther tudománya ördög találmánya és **ganéja***.” Előfordul ennél kézzelfoghatóbb, személyekre értett változata is, például a „Csepregi szegényvallásban”: „*Bogár volt-é Bøythe, és titeket, míg attendenstek volt, hon hordozott a **ganéjban**, nem tudom*.” Az „okádás” szót Kálvin szájába adja Pázmány, egyszer gúnyos, egyszer ironikus hatást keltve. „*Calvinus pedig: A gyónás úgymond olyan, mint az **okádás** a részegnek, ki gyakran okádik, hogy ismét megtölthesse magát*.”

A „disznó” kifejezést egyértelműen a személyek jelölésére használják Pázmány vitairatai: „*Oly vélekedésre jutottak immár mind a Nemessek, mind parasztok, hogy*

⁹ Kecskeméti Gábor tanár úr magyarázata.

ők nem szűkölködnek tanító-nélkül, és csak egy fölyeten sem akarják megvenni a praedikációkat: de e nem csuda, mert a mint hisznek úgy élnek, **disznók** lévén, úgy hisznek, **mint disznók**, úgyis halnak-meg, mint a **disznók**.” „Mikor az Atyák büdös bökögését halljuk, azt nem mondjuk, hogy temjént szalasztanak, az ő hasuk dörgését köhögésnek nem nevezzük.” A durva stílusértékű szavakat, mint a fenti példák is igazolják, tudatosan használja. Ezek az elemek változó gyakorisággal fordulnak elő az egyes vitairatokban: a Magyar elleni „Felelet”-ben nyomuk sincs, míg a „Tíz bizonyosság” bőven tartalmazza a protestáns vezetők ócsárlására. Majd a nagyobb terjedelmű „Csepregi szegényvallásban” láthatunk nagyobb számban trágárságokat.

A durvasággal szoros szemantikai-hangulati és szerepbeli körben mozognak a testi élet mozzanatait megjelenítő kifejezések: a betegségek és gyógymódjaik, az emésztés és folyamatai, a testrészek, a nemi élet, a születés és a halál motívumainak képeit. E szavak, fogalomkörök felidézése a velük kapcsolatba hozott tárgyat vagy személyt megfosztják méltóságától, degradálják.¹⁰ „Az Isten ezt az Eretneket úgy megveré, hogy üdvösségérül kétségbe esvén: az ördögöt segítségül híván, átkozódván, káromkodván, halna-meg. Halála pedig így lön: az tetvektül emészteték-meg, a szemérem-teste környéke úgy posogván férgekkel, hogy senki ezeknek iszonyú büzit el nem szenvedhetné.” – ehhez hasonló életrajzi elemeket gyakran szó közbe a legjelentősebb protestáns szellemi vezetőkkel kapcsolatban. Nyilvánvaló célja ezekben az esetekben a hitelrontás, a szellemi vezérrel együtt az egész protestáns vallás morális hitelének megingatása.

A szóhasználat kérdései közé tartozik a névvel való játék. A névadás érzelmi alapozottságú, bizalmaskodó hatású, maga is képes a befogadóban felidézni a megszemélyesített tulajdonságot. További funkciója az ellenfelet individuálisan jelölő megnevezés támadása. Fajtái lehetnek a különböző stílusis jelleggel, hangulati többlettel ellátott megszólítások, gúnynevek adása. Gúnyosabb stílusis töltetű az ellenfél neve elemeinek elváltoztatása, illetve hasonló hangzású, de eltérő jelentésű kifejezéssel való cseréjük. A név betűinek megváltoztatott sorrendjével létrehozott anagramma új, gunyorosan erőltetett szót adhat. Az anagramma tovább fejlesztett változata már verses formájú névmagyarázat esetleg csúfolódás. A névadás valamely aktuálisan, a vita szempontjából jellemzőnek tartott, tréfásnak ható, sértően ábrázolt tulajdonságát emeli ki a vitapartnernek.¹¹

„Csepregi szegényvallás” című vitairata következetesen „Morgónak” titulálja ellenfeleit: „Most azért viszontag **két Morgó** (más nevek sem lészen az én írásomban), egybe-czimborálván, valami szurkos pappirossat undok téntával, olvashatatlan rüt bötűkkel, éktelen és tisztességbeli ember szájából kiejthetetlen rüt morgásokkal bémocskolván, én-reám, mint feltött társokra, mesterségeknék szokott nyilaival, szitokkal és hamissággal lövöldöznek.” Az elnevezést meg is indokolja, a befogadót is belevonva a játékba. Más vitairatban is előfordul a megnevezés más, magyarázatszerű említése: „Ennek-fölötte ha te oly babonás vagy, **BESZÉDES** predikátor, hogy semmit hinni és cselekedni sem akarsz, a mit parancsolva nem találsz az szent írásba...” A jelzőszerű megjelenés után megnevezésként is felbukkan a kifejezés: „Tudom, hogy az töb újító atyafiak egyéb bizonyosságokat tataraznak az szentek segítségül hívása-ellen, de mivelhogy az én Calvinista **BESZÉDESEM** ezekrül nem emlekezik, én-is hallgatással múlatom”. Tehát a „Csepregi szegényvallás” névadása tervezett fogás lehetett, hiszen a vitairatban következetesen ezzel történik a megszólítás, míg a „Calvinista predikátorok tüköre” csupán kétszer előforduló gúnyneve inkább hirtelen született ötlet eredménye lehet. A név helyett használt jelzős szerkezeteknek vannak olyan állandó kifejezései, melyek ragadvány- vagy gúnynévként is felfoghatóak. Ilyen lehet a „Csepregi mesterség”, „sóczé” elnevezése is. „Álnak, ravasz

¹⁰ BAHTIN, MIHAIL MIHAJLOVIC: Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz kultúrája. Bp., 1982.

¹¹ J. SOLTÉSZ KATALIN: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 56., 63., 159. p.

sóczé, miért nem hozod-elő, az mit bizonyságul támasztott az Kalauz Luther Márton írásából?” A következő részlet már megszólításként alkalmazza: „It elsőben ugyan tájékozik szája az sok rút szitok miá sóczénknak. Szitkait tartcsa magának: azokra szitokkal kellene megfelelni, de nincs kedvem az morgáshoz: magához hasonló morgó társot keressen.” Hasonló szerepű a „Calvinista predikátorok tüköre”, „sült paraszt predikátor” és „beszédes predikátor” jelzős szerkezeteinek „predikátor” kifejezése.

Több vitairatban általánosan a protestáns igehirdetőkre alkalmazza az „Atyafiak” tréfás elnevezést: „Csuda menyi család mesterségeket találtak az Atyafiak a mi ellenünk-való vetekedésekbe, hogy az együgyűeket könnyebben megcsalhassák.” – írja a „Keresztényi felelet”-ben. A „Tíz bizonyágban” is előfordul a megnevezés: „de jóllehet, a mint Erasmus mondgya, soha még csak egy sánta ebet sem gyógyíthattak meg az Atyafiak.”

Az előbb említett, név helyett használt jelzős szerkezetek funkciója hasonlatos a körülíráshoz. Hatásukat tekintve a gúnyhoz és az iróniához állnak közel, körülményességükkel megneveztetnek, bizalmas vagy éppen durva kifejezéseikkel megszégyenítik a vitapartneret: „Nem mértek magok az luther predikátorok az Kalaúzbán harapni: hanem egy csácsagó nyalka mesterkét taszítottak-elő és ez által turkálnak három vagy négy cikkelykét az Kalaúzbán...”

Az invenció rétegei

A retorikai figurák mellett az invenciónak is fontos szerep jut a szellemesség kialakításában. Mivel a Pázmány-korabeli retorikai művek nem tárgyalták a humor mint retorikai eszköz lehetséges megjelenési formáit, ezért modern kézikönyvek alapján kell rekonstruálnunk a fellelhető eszközök funkcióját.¹² Ezek alapján Pázmány leleményességét három nagyobb csoportba foglalhatjuk:

- Az ellenfél személyéből merített érvek: származása, foglalkozása, tanultsága, műveltsége, életkora, tudatlansága, intelligenciaszintje, testi jellemzői, testi-lelki-elmebeli állapotai. Ide sorolhatóak az ellenfél cselekedeteiből levezethető negatív lelki tulajdonságok is: az anyagiasság és a testi gerjedezés.
- Az ellenfélhez tartozókból merített érvek: a művéből, mondásából, érveiből, vallásából, vallásának szokásaiból, szimbolikus irataiból és azoknak nem ismeretéből merítettek.
- Nem az ellenfélhez tartozó, de a vitával összefüggő iratokból, személyekből merített érvek. Szinte minden ellenfele származását megtámadja, a legjelentéktelenebbtől a protestáns szellemi nagyságokig. Leggyakrabban a születési helyet, lakóhelyet emlegeti fel megszégyenítő módon. A származás helyét jelöli a város nevével, a tájék említésével, vagy a tartomány megnevezésével. „Szinte így Magyariis Regulát ír a Vitézlő rendnek, maga gyermekségétül-fogva Szamosfalván a taliga-kenéshez értett többet, hogysem a vitézlő, fő emberek tisztéhez.”

A származás kifigurázásának másik formája a születés szerinti eredet megtámadása, amikor a család a célforrás. „Által látom szándékosat, Alvinczi Péter. Tudod, hogy az tisztességesen nevelt Nemes vérnek semmi nehezebben nem esik, mint az szidalom és méltatlan gyalázat.” Vitapartnerének foglalkozását kétféleképpen veszi célba: egyfelől lealacsonyító, „költött” foglalkozással ajándékozza meg őket. Ezt a lebecsülő munkamegnevezést igen sokszor összeköti a származást jelölő fogalmakkal. „Azt tanította Haffenrefferral együtt az csepregi hogya, hogy Isten-ellen-való hamis vélekedésben vagon, a ki valamit hiszen azon kívül, az mi írva vagon az bibliában. Az csepregi szemfnyvestő, az ő pártján valókkal egyetembe, hiszen oly dólgot, mely a sz. írásban nem találthatik...” A foglalkozásbeli támadás másik fajtája a vitapartner valódi, életében ténylegesen viselt hivatásának, esetlegesen társadalmi-világi rangjának becsmérése: „azt hiszem, efféle iskolapor-szedő sóczéknál drága dolog az könnyü, de az én itiletem-szerént nem méltó, hogy az tudós emberek csak kezekbennis

¹² SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Kis magyar retorika. Bp., 1989.

vegyék.” A tanultság érvének felhasználásában erős lekicsinylés érzékelhető az ellenféllel szemben: „*Mint Ádámnak szemét megnyitá az alma étel, szinte úgy az Luther és Calvinus tudományának veszedelmes étele megnyitá az paraszt emberek szemétis, úgy annyira, hogy egy varga, egy bába, egy olyan sóczé Praedikátor, mint Magyar István, ki csak alig gázolt bé térdig az Philippi Grammaticába, alig tud magyar írást, alig lépett Vittembergába, és és mingyárt oly dolgokat, oly nyilván lát az szent írásban, mellyekről Szent Ágoston, Szent Cypriánus, Szent Athanasius etc. Ingyensem gondolkodtak.*”

Az ellenfél életkorára mindössze egyszer történik utalás Magyar István kapcsán, akit fel is ment fiatalsága miatt a tudatlanság vádja alól, persze nem minden gúny nélkül: „*Te-reád nem panaszolkodom, hogy efféle mód nélkül való dolgokat ily nagy, elrejtett bölcseségnek ítílsz, mert ifjú legény vagy, többet értesz az nyúlászashoz és az pohár emelgetéshez, hogy-sem az Szent Atyák írásához, kiknek olvasására nemis érkezhettél még eddig.*” A tudatlanságra történő utalások általában igen durva hangúak, személyükben mélyen sértik az ellenfelet, legtöbbször az elme milyenségére, az elmeállapotra vonatkozó megjegyzésekkel: „*Nem- is ítílem, hogy feledékenységedből halgattad-el ezeket, az nesció marta béledet.*” „*Vagyon-é, vagy nincs Velenzében olyan írás, az minéműt te említesz, nem tudom, azt tudom, hogy te nem látad. De ha vagyon-is, ládd-é ki nem okos vagy.*”

A vitapartner testi jellemzőinek felemlgetése többnyire inkább csak tréfás hatást ér el, az előbbieknél kevésbé érezhető sértőnek. Megjelenhet szájszagra, rossz emésztésre való célzasként, de leggyakoribb a testsúly, illetve a termet bemutatása. „*A kiktől én ezeket hallottam, fontban nem ülnek veled, de ott-is többet nyomnának nálladnál, bár az felső ajakod szarvai két annyit nőttenek volna-is, megnyit most nőttek.*” Ha az ellen állapotát idézi fel, általában vaknak, örültnek, betegesnek esetleg részegnek ábrázolja. Ezek közül is a legnagyobb számban és a leggúnyosabb hangon Alvinczi Péter mint a leggyakoribb vitapartner kapja az efféle megjegyzéseket: „*Nyilva náthás voltál, mikor ezt írtad.*” Mint látható, az ilyen utalások az erősen gúnyos szövegek környezetben jelennek meg. Közülük is kiemelkednek az elmebeli állapot megjelenítései. „*Ha szómat fogadod, jó tanácsot adok, Alvinczi Uram, másszor midőn akarsz írnyia, eléb egy kis helleborussal tisztítsd-meg az agyad velejét, mert ha mind így viseled magadat, mint ekkoráig, kételkedni fogok betegségedről.*” Az invenciós eszközök második rétege, ahogy említettük, az ellenfélhez tartozókból merített érvek felhasználása, amik jóval nagyobb számban fordulnak elő a vitairatokban, mint a közvetlenül az ellenfél személyéből meritettek. Mivel nyomtatásban megjelent művekről van szó, a legtöbbször felhasznált érv maga az ellenfél írása. A másik művének becsmérése mindenfajta polémia elválaszthatatlan részévé válik. „*Sőt azt-is mentségedre elő-hoztam, hogy volna most-is fontodnyi szöszöd, csak érkeznel hozzá, mert még fenn vagyon ígíreted amaz pápista levelekre való feleletre.*”

Az ellenfél vallásához tartozók is gyakorta válnak a gúnyolódás alapjává. A protestáns felekezetek szimbolikus iratai sokszor szerepelnek érvként. Pázmány felrója vitapartnereinek, hogy ezeket nem ismerik. Más esetekben mind a hitvallásokat, kátékat, mind aláíróikat és magyarázóikat gyalázza, ezzel is hitelteleníteni igyekezve a protestánsokat, például az 1567-es Formula Concordiae esetében így: „*De mindazáltal ezt az útálatos Discordiát, mely-alá írták magokat még az Saxóniai harangozó kis*” Az eszmei megsemmisítéshez sűrűn felhossa a protestáns vallás fiatalságát és az ennek ellenkezőjét bizonyítani akaró „újítók” érveit. „*Azért hogy minden tévelygéseknek egy barlangot csinállyanak, melybe egyaránt mind Luther, Calvinus, Dávid Ferencz, Muncerus lappang-hassanak, azt vitattyák, hogy az Ecclesia Luther előtt láthatatlan volt, az Antichristus előtt az pusztában bútt volt De meg nem magyarázzák, mely nap vagy mely esztendőben bútt-el az Ecclesia, az Késmárk havassán bujdoklott-e vagy Kalota-szegbe? Ki volt annak neve az kitől úgy megjedettvölt, miért kellett ennyi ideig lappangani?*” Az ellenfél vallásából még merit oly módon is, hogy kigúnyolja vallásának szokásait, hitének gyengeségét. Mindezek a vitapartner vallásá-

nak megsemmisítésére szolgálnak, erkölcsileg és emberileg gyengének mutatják be azt.

Az irónia fajtái a vitairatokban

A humor jellegzetes fajtájaként jelenik meg Pázmánynál az irónia, melynek tárgyalásánál az eddig bejárt retorikai szintek kitágítására van szükség. Pázmány minden lehetséges nyelvi szintet felhasznál humora kialakításában. A legalacsonyabb morfológiai szinttől – a képzőktől – az egy szóba sűrített irónián keresztül a leírásokig széles skálát ölelnek fel eszközei. A legkisebb felhasznált elemek a kicsinyítő és gyakorító képző. A kicsinyítő képzőt ellenfelei megszegényítésére alkalmazza, egyértelműen degradáló szándékkal. A kevésnek ítéletet érzékelteti vele, itt például az ellenfél írására vonatkoztatva: *„Az elfolyt 1618. Esztendőnek végében, Erdély felé, egy előhasú calvinista predikátor név nélkül fertály héján két két árcos papyroskára mázlott írásocskával csiripple az igaz hitre vezérlő Kalaúzon.”* A gyakorító képző az ellenfél tevékenységének, érveinek elbogatellizálására, jelentéktelenné tételére használja Pázmány. A tevékenységet így szétaprózza, játékossá, tehát komolytalanná is teszi. *„Mind ezekből megítlheted Alvinczi, mely nagy okod légyen az tapsolásra, hogy illy szép bizonyságokat faragdácsoltál.”*

Az irónia egy-egy szóban való megnyilvánulásai egész szövegkörnyezetüket ironikussá teszik. Jellemző példái ennek a latin kifejezésekkel megnevezett tudományos, egyháztudományi, vallási vezetői rangok indokolatlan osztogatása. A szövegkörnyezetbe nem illő, nem várt megjelenésű szó hozza létre az ironikus hatást: a már előzetesen ismert elítélő vélemény és a nagyrabecsülést kifejező cím összeütközése feszültséget okoz. *„De mivel hogy nyaka szakadna minden patvarkodásoknak és káromlásoknak, ha ezt helyén hannák az új-hit-faragók: azt akarják, hogy ők legyenek Doktor glossák, avagy Commentátorok és magyarázóka mi beszédünkbe, azaz, hogy a farkas legyen őrzője a juhoknak, a bagoly tegyen törvént a sólyomtul, a hamisság legyen magyarázója az igazságnak.”*

Több szóból, szövszerkezetből álló névhelyettesítései, megszólításai is hasonló okból képviselnek iróniát. Iróniája legjellemzőbb és legtöbb változatban használt fajtája a narrációs pozíció változtatása és az emocionális odafordulás többszöri változtatása. Az emocionális alapállás a szembenállás, a vitában az érvek ütköztetése, a személyeskedő ellentét és a fölényes, apodiktikus, nyugodt hangvétel. Az ettől eltérő érzelmek, hangvétel mutatkozása iróniát hoz létre. Ezen megjátszott érzelmek közül leggyakoribb a hamis dicséret, amivel Pázmány az ellenfél személyének, illetve művének negatív vonásait illeti. Látszólag megerősíti ellenfele térfelét, miközben éppen ellenkező hatást ér el, degradálja az érintett dolgot: *„Vészem eszembe, mely mélyen bégázoltál az philosophiába, de ez-félébe többet ki ne végy, mert ha magadhoz hasonlóval vólna közöd, majd azt fogná néked-is mondani, Insanis Petre, multae literae te ad insaniam convertunt, az nagy bölcseség-miat nem tudod mit mondasz.”*

Megjátszott ijedséggel is odafordulhat vitapartneréhez, mellyel éppen eszmebeli fölötte-állását érzékelteti, a nemtörődömség hatását érve el: *„Mert mingyárt utána veted, hogy ha pénzed vólna, oly könyvet röpitettél vólna eddig szemem-közzé, melyre csuda ha könyvem nem csordúlt vólna. Amé, hova legyenek, ha szemem kiapad az nagy sírás-miá?”* Hasonló variálódás figyelhető meg a narráció területén. Pázmány többféle közönség számára alkotta műveit, így érvelésében is előfordul, hogy különálló részként szólítja meg a célzott befogadói réteget.¹³ Ellenfelét igen gyakran szólítja meg, tulajdonképpen elsődlegesen az ő számára, az ő műve ellen készül a vitairat. Megszólítása általában gúnyos, ironikus hangvételű: *„Ezt ha nem hiszed Alvinczi Uram, menny minden nap az Kassai böcsülletes Tanácshoz és kérjed nagy epe-séggel, hogy tégyenek téged kassai predikátorrá, s meglátod, ha nem fognak szána-kozni rajtad mint széltől ütött emberen.”* Nagyon ritkán fordul elő, hogy saját maga a

¹³ THÍMÁR ATTILA: Pázmány Péter a vitapartner. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1999. 114-125. p.

megszólított, ekkor öniróniáról beszélhetünk. Ez a mód is narrációs variáció, hiszen új személyre irányul a megszólítás. *„Itt immár bezzeg én-is az lapiczka alá nyujtom kezemet, mert az Grammaticát nem jól tanultam volt, ez-után tudom mint kel az deák-búl magyarrá fordítani az ti mondástokat.”*

Az olvasóhoz fordulás minden esetben az ellenfél által elkövetett hibákra, el-lentmondásokra hívja fel a figyelmet. Pázmány eleve pozitív tulajdonságokat tulaj-donít az olvasónak. Igyekszik meggyőzni saját igazáról, a maga érdekkörébe vonni. Leleplező módon mutatja be az ellenfelet rossz oldaláról, s ezzel vélemény-nyilvánít-ásra, meglátások közötti választásra kényszeríteni az olvasót: *„Ez hogy így legyen, könnyen eszébe veheti akár-kiis, ha nem csak az Hunnius, de az Magyar István írásánakis kezdetit megtékinti, melyben (mivelhogy bűdös és nyúló bornak poshatt káposzta cégére) tapasztalható hamisságokat hord nagy rakásba, hogy innen eszünkbe vehessük, minémű legyen az tudomány, melynek ily czégért emel.”* Ugyan-így irányul kifelé a vitából Isten gyakori megszólítása is. A dogmatikai igazság vitá-jában Pázmány igyekszik őt is, mint a hitigazság és hatalom legfőbb birtokosát a maga felekezeti vallása mellé állítani. A vitából való kitekintés, a befogadó jelenléte és az iróniában elfoglalt szerepe is tekinthető a verbális-emocionális érvelés bizonyí-tékának.

Travesztiák

Ebben a fejezetben a kompozícióban megnyilvánuló nagyobb retorikai egységek nyomait keressük, amelyek hozzájárulnak Pázmány vitairatainak humorához. Ba-lázs Mihály már említett könyvében részletesen kifejti, hogy a Curione által közrea-dott irodalmi szöveggyűjteményekben is már bőven található a középkori vágáns szöveghagyományból táplálkozó travesztiákat és paródiákat. Természetesen kérdés az, hogy ennek a parodisztikus látásmódnak volt-e hatása Pázmány műveire, min-denesetre a **„Calvinus hiszek-egy Istene”** című munkájában megtalálhatjuk ennek egy változatát. Calvin kiforgatott tanaiból áll össze itt a hamis Hiszekegy. A hitvallás „kifacsarása” vezérli az argumentáció strukturálódását: minden érvelés végén az eredeti szöveg egy-egy részlete olvasható, míg a mű végeztével láthatóvá válik teljes formájában: *„Hogy ha azért az Calvinus magyarázattya-szerént ezt az első ágazatot paraphrastice nyilván értelemnek-okáért ki akarnók mondani, így kellene ez fordítani: HISZEK az pokolbéli ördögben, minden ocsmány vétkeknek alkotójában, kegyetlen mostoha atyában, erőtlen nem istenben.”* A hitvallásforma további hasonló módon elváltoztatott részeiből kiderül, hogy Kálvin nem hiszi sem Mária szeplőtelen fogan-tatását, sem Krisztus feltámadását. A parodisztikus forma nem annyira humoros, mint inkább durva módon próbálja hitelteleníteni a protestáns vezető elveit.

A további travesztiák már kevésbé észrevehetőek, inkább a kor viszonyai között voltak közérthetőek. Mélyebb megértésükhöz és feltárásukhoz a szembenálló fél műveinek alaposabb ismeretére is szükség van. A travesztiákéhoz hasonló ered-ményre vezet a szabad szöveg- és érvelés, melynek következménye megfigyelhető az ellenfél tanainak katolikus szemléletű magyarázatában. Pázmány vitairataiban a lutheri tanok szatirikus illetve gúnyos felhanggal jelennek meg. Jellemző módszer az elvek továbbgondolása, erkölcsi paradoxonná való fokozása. Az ilyen módon „kifor-gatott” tanok egyszermind igazolják a protestánsok erkölcstelenségéről kialakítani kívánt képet és jellemzik szellemi atyjukat: *„És mivelhogy a firfiú és aszszony-állat egymásnékül nem lehet: ha nem akarja az aszszonya, jöjön-elő a szolgáló leánya, és ha egy feleség nem elég, mind addig válogathat ember a feleségekbe, mint a medve a vad körtvélybe, míg kedve-szerént-valót nem talál, ha egyszer's mind tizesével kellis feleségének lenni.”* Másfajta megjelenítési módja az ellen tanainak, ha azokat változ-tatás nélkül leírja, majd gúnyos hozzászólásokkal fűszerezi őket, így megmutatja nevetséges oldalukat, képtelenségüket: *„Menyországba, úgymond Luther, szép fák és virágok lesznek, a mezők finlenek, mint a smaragdok:[eddig Luther, innét a páz-mányi kommentár] a polozkák, egerek és egyéb bűdös állatok gyönyörűséges illatú-*

ak lesznek, szép ebecskék és macskák lesznek kikkel játszadozunk. Mind ebestül, macskástül akar Uramis menyországba menni, de nyilván kireked az ebekkel egygüt.”

A gúnynál és a továbbkövetkeztetésnél durvább hangon érvényteleníti a tanokat trágár elemmé való átfordításuk. Ekkor az elvvel ekvivalens, egyenértékűnek felfogható képet állít fel, mely azonban egyenértékűsége révén degradálja is a hozzá kapcsolt dolgot. „*Hallyuk Luthert ömagát... Nincs ez világon egyéb bűn az Hitetlenség-nél. A több vétkek olyanok,, mint mikor az én Jancsikám vagy Lénárdocskám valamely szegletbe kakálik.*” Mindhárom szatirikus-gúnyos módszer az ellenfél tanainak, méltóságának megsemmisítését tűzi ki célul, részt vesznek a morális-eszmei kicsinyítésben.

Direkt és indirekt polémia

Az eddig tárgyalt eszközök felhasználása szerint különbséget tehetünk a vitairatok között. Az eszközök felhasználását nagy mértékben befolyásolja az ellenfél személye, attól függően, hogy kisebb, hazai, vagy nemzetközi hírű, külföldi vezető egyéniségről van-e szó. Mindezek fényében beszélhetünk direkt és indirekt polémiáról.

A direkt, közvetlen vitát Pázmány mindig a hazai, kevésbé jelentősnek ítélt ellenfelekkel szemben folytatja. Az indirekt, közvetett vitatkozás az Európa-szerte ismert protestáns vezetők ellen irányul. Pázmány egyik indirekt vitairata a „Calvinus hiszek-egy istene”, ahol a hitvallás eltorzítása adja a mű keretét, vezeti a konstrukciót. Szintén indirekt vitairata a „Tíz bizonyosság” is, melyben Pázmány többeket, így Luthert, Kálvint, Bézát és kisebb elméleti szerzőket egyaránt támad. Az emocionális argumentáció eszköze a hamis életrajz-közlés, a testi, a „lenti” élet régióiból: a születés, a halál és a testi szerelem köréből, valamint az emésztés funkcióiból. Bár jellemzője a trágár, durva hangnem, az inventio itt alig gazdagabb, mint az előbb tárgyalt műben: a protestánsok tanai, műveik, vallásuk kerül terítékre. További érvelési módot eredményez a protestáns felekezetek megosztásának igyekezete: Pázmány pontosabb forrásjelölés nélkül közli ezek egymásra vonatkozó szidalmait. De megjelennek a katolikus klérus elszenvedett sérelmei is. Mindkét mű végcélja a protestáns szellemi nagyságok személyének, műveinek, tanainak hiteltelenítése.

A közvetett, indirekt vitából szinte teljességgel kizsorulnak az állathasonlatok, a gúnyos hatású közbeszólások, illetve közmondások és az exemplumok. A hamis életrajzi momentumokon kívül az ellenfél személye ellen nem történik támadás. Természetesen mindkét műben megtalálhatóak a gúny és irónia eszközei, de jelentősen kisebb mértékben használva, mint a hazai ellenfelekkel szemben. Kérdés, hogy okozhatta-e ezt a jelenséget a hitvita-irodalom esetleg kétféle, hazai és európai viszonylatokban kissé eltérő hagyománya, vagy csak az ellenfél nagysága és elérhetősége szerint tett különbséget szerzünk. Nem tartoznak kutatásaim hatókörébe Pázmány grazi, illetve hazai latin nyelvű vitairatai, de ezek az európai méretű hitviták reprezentánsai és talán felvilágosítást adhatnak az indirekt viták jellemzőihez.

Pázmány direkt polémiáját jellemzi a gazdag invenció és elokúciós készlet. Bár ezekben a műveiben is találhatunk utalásokat Luther ördögi származásával és tanáival kapcsolatban, az iratok már alkalmazkodnak a hazai ellenfél személyéhez. Pázmány itt a travesztia helyett elsősorban a fiktív kompozícióalkotó formákat alkalmazza. Más módon viszonyul a nyelvhez is: felhasználja a népnyelv adta lehetőségeket, a tudálékosság látszatát keltő latin kifejezéseket. Jobban hajlik a „képes beszéd” alkalmazására is. Vitapartnerét személyiségének minden aspektusában célba veszi: neveltetése, műveltsége (illetve ennek hiánya), külseje egyaránt támadási pont lehet.

Szemlém során tehát világossá vált, hogy Pázmány vitairataiban nagy szerepe van az emocionális és argumentációs elemeknek

Befejezés

A szónoki eszközök és forrásaik áttekintésében láthattuk, hogy Pázmány műveiben többféle irodalmi tradíció rétegződik egymásra. Amit a szakirodalom már részletesen feltárt: a jezsuiták alapos klasszikus irodalmi-retorikai műveltsége ötvöződik a magyarországi és európai polemikus eszközanyaggal. E mellé vettem fel szempontként a népies-vágáns szöveghagyomány Pázmány műveltségében igazolható jelenlétének vizsgálatát. Az ókori latin auktorok és a kora kereszténység egyházatyáinak írásainak ismerete elegyedik itt a 16. századi hitvitákban is használt beszédmóddal. Apodiktikus hangon megfogalmazott hitigazságok szólalnak meg az ízes magyar nyelv kellékeivel. Pázmány egyrészt racionális érvekkel támadja a protestáns dogmarendszert, másrészt – stílusának és humorának lehengerlő ereje erre mutat – elsősorban nem is a hitigazságok leírásáról van szó, hanem egyfajta publicisztikai jelleg előtérbe kerüléséről is. Pázmány műveltségét és tehetségét nem csupán a teológiai mondanivaló kifejtésére használja, hanem egyszerre bizonyítja a katolikusok vitakészségét és vitaképességét. A saját fölényt tükröző attitűd az ellenfél teljes megsemmisítésével együtt hitelesíti a katolikus írásmódot. Így jön létre egy publicisztikailag és dogmatikusan egyaránt hivatkozható katolikus álláspont, ami komoly eszköz a hívekért folytatott háborúban.